

A nyelvi ökonómia és a metonimikus helynévadás összefüggéseiről

PESTI JÁNOS

Napjainkban a felgyorsult idővel és az állandó „időhiánnyal” (is) lehet magyaráznunk, hogy közléseinkben takarékosan használjuk nyelvi eszközeinket. A *viszhall* és a *viszlát* példája nyomán beszédben és az írásban is jelen van a *lécci* [= légy szíves!] rövidítés. Az íméles üzentekben elmarad a megszólítás, és a közlés érdemi része egy rövid mondatból, sok esetben csupán egy szóból áll. *Várhatlak délután ötkor az Árkádban, a szokott helyen?* kérdésre ennyi a válasz: *Igen. — Persze. — Ott leszek. — Megyek.*

Nem új ez a jelenség. Népdalainkban is vannak hiányos szerkezetű mondatok: *Kocsira ládám, kocsira párnám.* KESZLER BORBÁLA munkája alapján a következő nyelvi jelenségeket sorolhatjuk a nyelvi tömörség, a takarékoság fogalmi körébe: a kötőszó hiánya (2000: 378, 479 stb.), ellipszis (i. m. 360, 367 stb.), alanytalan mondat (i. m. 362), szórövidülés (i. m. 343), betűszók (i. m. 345), szóösszevonás (i. m. 346), elvonás (i. m. 344).

A névadás ökonómiájáról INCZEFI GÉZA írt először gondolatébresztő tanulmányt (1966: 72–79). A vizsgálat tanulságai nagyjából ma is helytállóak. (Ezzel kapcsolatosan lásd HOFFMANN 2007: 57.) A helynévadásban a nyelvi takarékoság legfőbb oka, egyúttal magyarázata az, hogy megterhelő lenne az emlékezet számára, ha egy-egy település valamennyi helyét egyedi, más névre, nevekre nem hasonlító megnevezésekkel jelölnénk meg (INCZEFI 1966: 79). Ezért egy-egy új helynév létrehozásakor gyakran a már meglévő helyneveket felhasználva metonimikus névadással élünk.

A metonímiát korábban a szépirodalmi művek elemzése során volt szokás említeni, ebben az értelemben: „két fogalom (dolog), tér-, idő-, anyagbeli érintkezésén alapuló szókép” (BAKOS 1994: 494); ám jelen van a köznyelvben is. Például *alszik a város* = a város lakói; *Hányadik már a pohár? Pohár* = a benne levő bor. A metonímiának a nevek keletkezésében is jelentős szerepe van, amint azt többek között HOFFMANN ISTVÁN elemzései mutatják (2007: 115–127).

A továbbiakban azt nézem meg, hogy hogyan mutatkozik meg a metonimikus szemlélet és névadás, illetőleg ezzel összefüggésben a nyelvi ökonómia Pápa

város helynevei körében. Adataimat a Veszprém megye földrajzi nevei Pápai járásából, Pápa adattárából vettem (VeMFN. 2: 128–148), amit HOFFMANN ISTVÁN tett közzé nagy gonddal és pontossággal.

A metonimikus helynévadással keletkezett nevek altípusai¹

Hely > ahol a névben említett hely található: 10. *Ur-domb* D > 8. *Ur-domb utca* U; 833. *Temető* > 833. *Temető út* : *Temetői utca* Út; 360. *Liget-kert* > 360. *Liget utca* U; 364. *Határ utca* U (a város északnyugati részén épült új utca)

Helyről > épület, amely rajta van: 10. *Úr-domb* D > *Úr-dombi iskola* É

A hely egykori rendeltetéséről > közterületnév: **Vásártartó hely* > 141. *Vásártér* : *Széna tér* T (Régen itt tartották a vásárokat.)

Kútról > határrész, terület, ahol az objektum található: 540. *Uj-kút* Kút > *Uj-kuti-tábla* S, sz; 767. *Köves-kút* Kút > *Köveskuti d* (Dülő, szántó volt.); *Bodonkút* Kút > 890. *Bodonkuti-dülő* S, sz, r

Tórról, állóvízről > hely, ahol a munka folyt: 863. *Bányató* Tó

Tóból eredő (közeliében levő?) > vízfolyás: 544. *Csuhos-tó* > 545. *Csuhos-tó eré* Vf

Tó közeliében > határrész (szántó): 544. *Csuhos-tó* > *Csuhos-tói-fődek*

Tó közeliében > építmény: 559. *Baka-tó* > 560. *Baka-tói-híd*

Határrész (dülő) nevéből > víznév: 822. *Hurkás-dülő* > *Hurkás-kút* kút [De az is lehet, hogy a kútról kapta nevét a dülő]; 710. *Kövecses-dülő* D, sz, r > 709. *Kövecses-ér* Vf

Határrész nevéből > utcanév: 71. *Mező utca* U

Helység nevéből > víznév: 858. *Járipusztá* L [= lakott hely] > 858. *Jári-patak* Vf (Járipusztán ered)

Vízfolyásról > helységnév: 926. *Tapolca* : *Tapóca* : *Tapolca-patak* Vf > *Tapolca* város neve (FNESz. 629).

Vízfolyásról > hely, közterület neve: 926. *Tapolca* (folyó) > 164. *Tapolcapart* U (Félsoros utca a Tapolca mentén); 785. *Bakony ere* > *Bakony-ér utca* U

Vízfolyásról > a vízfolyás másik ága: 785. *Bakony-ere* > 721. *Kis-Bakony-ér* Vf; *Nagy-Bakony-ér* Vf (a *Bakony-ér* kisebb és nagyobb ága)

Vízfolyásról > kút neve: 836. *Séd* [*Sid*] > 817. *Sid-kút* Kút (a *Séd* vízfolyás közeliében van)

Építményről > víznév: 6121. *Téglagyár* > 622. *Téglagyári-tó* Tó; 54. *Műtrágyagyár* É > 69. *Műtrágyagyári-tó* Tó

Építményről > közterületnév: *Schwartz-kávéház* É > 156. *Svarc közle* Köz (itt állt az egykori kávéház; érdekes a *közle* szóalak: a *le* bizonyára német kicsinyítő

¹ Az adattárban használt rövidítések: D = domb, É = épület, H = hegy, Ke = kereszt, M = major, Men = meneteles, lejtős, Mf = mélyen fekvő, S = sík, U = utca, Ur = utcarész, Vf = vízfolyás, Vr = városrész, e = erdő, gy = gyümölcsös, r = rét, sz = szántó, szó = szőlő.

képző); *Apácazárda* > 340. *Apáca utca* U; *Csóka-vendéglő* É > 441: *Csóka utca* : *Pocséta utca* : *Budai Nagy Antal utca* U (sáros, vizenyős utca volt, s az egykori Csóka-vendéglő mellett fekszik); 70. *Műtrágyagyár* É > 70. *Gyár utca* U

Az építmény tulajdonosának nevéől > az építmény neve: 97. *Mestér malom* : *Bërta-malom* É (a *tanító* javadalmához tartozott, majd a *Berta* családé lett); 265. *Böröcki* család nevéől > 265. *Böröcki-ház* > *Böröcki-vendéglő* Vendéglő > 266. *Böröcki-domb* : *Haltér* : *Halpiarc* D. (egykor halpiac is volt ezen a helyen)

Építetőkről > utca neve: 365. *Szövetkezet utca* U; 80. *Tisztviselőtelep* U, (Vr?) (a 20. század elején főleg tisztviselők építkeztek itt)

Épület tulajdonosának nevéől > külterület (szőlő): 732. *Zarka-villa* É > 731. *Zarka-szöllő* : *Zarga-szöllő* D, sző (*Zarka* közjegyzőé volt.)

Épület tulajdonosának nevéől > lakott hely neve: * *Pálháza* [*Pál* keresztnévű ember háza?] > 523, 530. *Pálházo* : *Pálháza* : *Pálházapuszta* M

Az épület egykori rendeltetéséről > közterületnév (utcanév): Korábban itt Szabadkéményes, *füstölgő házak* álltak. > 286. *Füst utca* U és 281. *Tikos* É (közelében a tyúkpiac volt korábban.) > 282. *Tikpiac utca* : *Közép utca* U

Építményről > városrész neve: 54. *Műtrágyagyár* É > 59. *Műtrágyagyári kolónia* Úr (Vr?)

Építményről > utca neve: 27. *Kálvária* É > 28. *Kálvária utca* U

Épület illetve szőlőhegy nevéől > az oda vezető út: 741. *Kis-Hánta* : *Kishanta* D, sző *Kishantai malom* M > 485. *Kishantai utca* U; *Nagyhantai malom* > 186. *Hantai utca* U

Épület (gyár) nevéől > utcanév: 122. *Sörház* [*Sörgyár*] É > 121. *Sörház utca* U; 21. *Lejpnik-gyár* É > 19. *Lejpnik-telep* Ur (Vr?)

Épületről (intézmény nevéől) > utcanév: *Református Főiskola* É > 330. *Főiskola utca* : *Séjjei utca* U (itt áll a Református Főiskola új épülete; Séllyei István híres pápai prédikátor volt a 17. században); 280. *Ötvös utca* : *Ispotáj utca* : *Ispita utca* U (egykor *kórház* működött ebben az utcában)

Épületről > Épület (intézmény) neve: 564. *Műtrágyagyár* É > 59. *Műtrágyagyári iskola* É, intézmény

Építményről > határrész (dűlő) neve: 790. *Téglavető* É > 790. *Téglavetői d* S, sz; 784. *Malom* > 784. *Malom-legelő* S, r

Lakott helyről > határrész (dűlő neve): 523. *Pálházo* : *Pálháza* : *Pálházapuszta* > 526. *Pálházi-dűllő* S, sz; 911. *Igal* : *Igar* : *Igalpuszta* M (egykor?) > 920. *Igali-dűllő* S, sz; *Tapolcafő* (falunév) > 922. *Tapolcafői-dűllő* S, sz; 689. *Gyimót* > 689. *Alsó-Gyimóti-dűllő* S, sz

Lakott hely (helység) > közelében levő hely: 911. *Igal* : *Igar* M > 911. *Igali-dűllő* S, sz

Lakott helyről > építmény, épület (intézmény): 523. *Pálházapuszta* > 524. *Pálházi iskola* : *Intézőlakás* É (1945 után iskola volt); 911. *Igal* M > 898. *Igali malom* : *Igari malom* : *Hatkerekű malom* É; 911. *Igal* M > 910. *Igali kereszt* Ke

Lakott helyről > az oda vezető út: 523. *Pálházapuszta* M > 551. *Pálházi ut* : *Szilés ut* Út; 909. *Igal* : *Igalpuszta* > 919. *Igali ut* Út; *Dáka* (falunév) > 833. *Dákai ut* Út; *Pápakovácsi* (falunév) > 908. *Kovácsi ut* Út (Pápakovácsiba vezet)

Lakott helyről > földrajzi alakulat: 911. *Igal* : *Igalpuszta* M > 884. *Igal-Öreg-hegy*, *Igal-öreg-hegyi* D, sz, sző

Lakott helyről > ipari létesítmény: 719. *Sávol* : *Sávoj* : *Sávolipusza* M > 718. *Sávoli-homokbánya* (Homokbánya.)

Lakott hely (korábban önálló falu) nevéből > városrész neve: 498. *Borsosgyőr* (falu) > ma: Ugyanezen a néven Vr.

Lakott helyről (major) > a mellette levő határrész: 682. *Hodoskamajor* : *Hodoskapuszta* (és környéke) M

Helyről > a fölötté levő hely: 877. *Ásó-mező* S, sz > 808. *Felső-mező* S, sz, r (az Ásó-mezőhöz képest északabbra fekszik)

Helyről > az alatta levő hely: 808. *Felső-mező* S, r, sz > 877. *Ásó-mező* S, r, sz (a Felső-mezőhöz képest délebbre volt)

Helyről (határrésze) > a mellette levő határrész: 712. *Erdő-düllő* S, sz

Helyről > a hely kisebb része: 741. *Hanta* : *Hánta* > 741 *Kis-hegy* : *Kis-Hánta* : *Kis-hanta* D, sz, gy; 671. *Hodoska* : *Hodoskai-düllő* S, sz > 677. *Kis-Hodoskai-düllő* S, sz

Helyről > a hely nagyobb része: 843. *Hanta* : *Hánta* > 846. *Nagy-Hanta* : *Nagy-Hánta* D, sz, gy

Hely > ettől beljebb eső hely: 770. *Fürke* D, sz > 770. *Bőső-Fürke* (a *Fürke* belterülethez közelebb eső része)

Hely > ettől lejjebb eső hely: 770. *Fürke* > 789. *Küső-Fürke* : *Ásó-Fürke* S, sz, r (a *Fürke* belterületétől távolabbi része)

Hely > ettől feljebb eső hely: 770. *Fürke* D, sz > 770. *Főső-fürke* Ds, sz (magasabban fekvő hely); *Felső-mező* S, sz

Útról > határrész (dülő): 795. *Lak* (Kéttornyúlak) Falu > 795. *Laki uti második* S, sz; 796. *Laki úti első* S, sz

Útról > a mellette levő hely (dülő): 795. *Lak* (Kéttornyúlak) Falu > 871. *Laki-határra düllő* : *Laki uti* S, sz, r

Eseményről (földosztásról) > határrész neve: 652. *Sztalin-fődek* Ds, sz (földosztásról, valószínűen gúnyolódó név volt)

Eseményről > terepalakulat neve: *Akasztófa-domb* D, ke (egykor ezen a helyen állt a városi akasztófa)

Terepalakulatról > építmény: 715. *Törzsök-hegy* D, sz, gy > 714. *Törzsök-hegyi kereszt* Ke (a hagyomány szerint a hegy Törzsök Pálé volt); 741. *Kis-hegy*

: *Kis-Hánta* D, sz, gy > 737. *Kis-hégyi harangláb* É; 736. *Kis-hegyi-kapu* (az egykori hegyközség bejárata); 843. *Öreg-hégy* : *Nagy-Hánta* D, sz, gy > 802. *Öreg-hégyi kastj* : *Kemény-ház* É; 801. *Kemén-domb* D > 802. *Kemén-ház* É

Terepalakulatról (útról) > út neve: 715. *Törzsök-hégy* D, sz, gy > 743. *Törzsök-hegyi ut* Út

Terepalakulatról > vízfolyás neve: 725. *Kis-hégy* : *Kis-Hánta* D, sz, gy > 725. *Kis-hégyi-árok* Vf (a hegyközség határárka volt)

Terepalakulatról > közterületnév (tér neve): 380. *Anna-domb* D, Tér > 379. *Anna tér* : *Szent Anna tér* : *Kápolna tér* Tér. (itt áll a Szent Anna tiszteletére emelt templom; nem zárható ki az sem, hogy a dombot a templomról nevezték el)

Terepalakulatról > épület neve: 380. *Anna-domb* D, Tér > 378. *Anna-templom* : *Anna-kápolna* É (nem zárható ki az sem, hogy a domb a templomról, kápolnáról kapta nevét)

Terepalakulat (hegy) nevérol > víznév: *Bakony* H > *Nagy-Bakony-ér* Vf (a Bakony-ér szélesebb ága)

Terepalakulatról (hegy) nevérol > határrész (szántó): 715. *Törzsök-hégy* > 715. *Törzsök hegyi sz*

Terepalakulatról (hegy nevérol) > út, hegybejárat: 715. *Törzsök-hégy* D, sz, gy > 713. *Hégykapu* : *Törzsök-hégyi-kapu* (a körülkerített szőlőhegy bejárata, kapuja volt)

Terepalakulat (hegy) > alja (a hegynek). 843. *Öreg-hégy* : *Nagy-Hánta* D > *Öreg-hégy ajja* Men, szö, sz (a *Nagy-Hánta* névvaltozat alapján az *Öreg-hégy öreg* jelzőjének korábban 'nagy' jelentése lehetett)

Növény nevérol > határrésznév, illetve útnév is: 575. *Szédres* > 575. *Szédres-düllő* S, sz, 576. *Szédres álé* Út

Hely, ahol ez a növény terem > utcanév: 393. *Kábosztáskerték* > 405. *Kert utca* U

Mesterség nevérol > közterületnév (utca neve): 153. *Enyv köz* (< enyvet főző mesterek) : *Szondi utca* U

Egykori eseményről > zarándokútnév 224. *Celi ut* : *Boldogasszony út* U (búcsúsok útja Cellbe Boldogasszony napján)

Anyagnévről > közterületnév (utca neve): 290. *Salétrom utca* U. (az utcában főleg tímárok laktak)

Szagról > közterületnév (köz neve): 302. *Büdös köz* Köz. (itt folyik el a szennyvizet is összegyűjtő Cinca-patak)

Nyugvó helyről > külterületi hely: 573. *Nyugszibokor* S, r (az aratók szoktak itt megpihenni), 724. *Nyugodó bokor* S, bokros r. (ez is az aratók pihenő helye volt), 722. *Nyugszi-düllő* S, sz. (a végében szoktak pihenni a summások)

Állatról > határrész neve: 700. *Pijócás* S, r, sz

Az altípusok megoszlása

Minthogy a metaforikus helynévadás alapja, kiindulópontja olyan helynév vagy közszoói kifejezés, amelyben az adott hely (terület) természetföldrajzi és más jellegzetessége fejeződik ki, rendszerbe foglalhatjuk a fenti adattárunk neveit az alapnevek/alapszavak szerint: a hellyel, területtel kapcsolatos metaforikus helynevek száma: 5 (három altípusban); a hely egykori rendeltetéséről: 1 név; kútról: 3 név; tórol: 4 név (4 altípusban); határrészről: 3 név; helységről: 1 név; vízfolyásról: 5 név; építményről, épületről: 15 név (9 altípusban); az építmény tulajdonosáról: 4 név; építetőről: 2 név; lakott helyről: 18 név (7 altípusban); más helyhez való viszonyról: 9 név (8 altípusban); útról: 3 név; eseményről: 2 név (2 alcsoportban); terepalakulatról: 12 név (9 alcsoportban); egyéb motivációról: anyagról, szagról, nyugvóhelyről, állatról: 1–1 név. Utalnom kell azonban arra, hogy a nevek poliszém jellege esetenként gondot okozott az alakulás irányának megállapításában (ehhez lásd HOFFMANN 2007: 59).

A felsorolt jelentéskategóriák (névtípusok) azt mutatják, hogy Pápa metonimikus helynevei között az épületről, építményről „sarjadt” újabb nevek száma (15) a legnagyobb. A belterületen a jellegzetes középületek ma is a legfontosabb tájékozódási pontok településeinken. Aránylag magas a lakott helyre utaló, a terepalakulat nevét őrző és a viszonyító elemes nevek száma: 18, 12, 8 név. Pápa helynévi adattárában 926 locusnak van neve. Névváltozatokkal és az írásbeli nevekkel ez a szám nagyjából megduplázódik. A névvel megjelölt locusok számához (926) viszonyítva a metonimikus helynévalkotással keletkezett nevek aránya 10,1% (93 név). Pápa helynévadásában tehát jelentős szerepe volt — a nyelvi ökonómia megnyilvánulásaképp is felfogható — névátvonódásnak. A névátvonódás ugyanakkor gyakran egy köznévi elem hozzákapcsolásával jár együtt.

No, de hol van ebben a bővülésben a nyelvi ökonómia? Ott, hogy nem kell vadonatúj nevet kitalálnunk. Már meglevő nyelvi elemmel és egy további közszoói elemmel új nevet tudunk alkotni. A gyors tájékozódást nagymértékben segíti az, ha az alaprnévből több, egymással kapcsolatban levő helynév jön létre. A jelentések kapcsolataiból feltárulhat előttünk például az adott hely művelési ágának vagy más jellegzetességének időrend szerinti alakulása. Így valóságos névláncolat jön létre. Pápán személy nevéből > építmény: *Pál háza, Pálháza*, erről (építmény nevéből) lakott hely: *Pálházapuszta M* > erről határrész neve: *Pálházi-düllő*; sőt: lakott helyről még: *Pálházi iskola* : *Intézőlakás* is. Az említett nevek szinte egymást idézik fel. A *Pálházi-düllő* csakis *Pálházapuszta* közelében lehet a neve alapján, vagyis a határ északi részében.

A poliszémia sémáinak működése a kognitív nyelvészeti kutatásoknak is fontos témája. TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerint „A g a z d a s á g o s s á g igénye azt kívánná, hogy minél több megismerhető és elkülöníthető entitást lehessen

megnevezni minél kevesebb nyelvi elemmel [kiemelés: P. J.], a teljes polyszémia megvalósulásával (ez az ökonomizmus elve). A pontosság igénye azt kíváná, hogy minden megismerhető és elkülöníthető entitásnak saját, külön megnevezése, nyelvi jele legyen, a teljes monoszémia megvalósulásával (ez az izomorfizmus elve). Egyik igény sem valósul meg maradéktalanul a nyelvekben. Mindkét szélső lehetőség megvalósulását kapacitásbeli korlátok akadályozzák” (2013: 236). A metonimikusan motivált nevek a gazdaságosság (nyelvi ökonómia) példáinak tekinthetők, hiszen segítségükkel képesek vagyunk feloldani a gazdaságosság és a pontosság közötti feszültséget.

Ha a nyelvi ökonómia megnyilvánulásaként számon tartott grammatikai fogalmainkat (nominális mondat, alany elmaradása, tárgy elmaradása stb.) összehasonlítjuk a metonimikus helynévben megnyilvánuló ökonómiával, érdekes egyezéseket és eltéréseket lehet megfigyelnünk. Például a hiányos szerkezetű mondatokban (*Kocsira párnám, kocsira ládám!*) a predikatív szerkezet hiánya jelenti a nyelvi takarékossgot, vagyis az oda gondolható nyelvi elem (szerkezet) kihagyásában nyilvánul meg az ökonómia. A metonimiával keletkezett helynévben ennek éppen ellenkezője történik: egy determinatív elemmel bővül a már ismert alapszó. Így a takarékossg lényege ez: nincs szükségünk vadonatúj helynév kitalálására.

Irodalom

- BAKOS FERENC 1994. *Idegen szavak és kifejezések kézikönyvtára*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- INCZEFI GÉZA 1966. A névadás ökonómiája a föld megnevezésében. *Magyar Nyelv* 62: 72–79.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris Kiadó.
- VeMFN. 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 2. Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest, 1987.

On the relationship between linguistic economy and metonymic place-name giving

Based on the place names of the city of Pápa, the author investigated the forms (types) of linguistic economy in place names. Since metonymy plays a role in place naming, it was useful to systematise the types of place names that are generated by metonymic

naming. The author has also carried out a semantic and lexical-morphological analysis of the place names in his data base. In metonymic place names, a determinative element is added to the already known base word (base name). The economy is reflected in the fact that there is no need to invent a brand-new place name.

Keywords: metonymy, metonymic place name, linguistic economy, system in metonymic place names

Pesti János
ORCID: 0009-0004-7950-9973
Pécsi Tudományegyetem
drpestijanos@gmail.com